

Simon András

A település, a népi építészet és a gazdálkodás néhány vonása a dél-zalai szőlőhegyeken

A délnyugat-dunántúli régió belül a dél-zalai szőlőtermő tájon, nevezetesen Nagykanizsa, és a várostól északra közvetlenül elhelyezkedő falvak (Nagyréce, Palin, Homokkomárom) határában, valamint a Nagykanizsától nyugatra fekvő települések (Rigyác, Valkonya, Becsehely, Tótszentmárton, Letenye) szőlőhegyein 1995 óta végzek kutatómunkát a szőlő- és borkultúra néprajzi módszerekkel történő feltárása és értelmezése céljából.¹ A terepen gyűjtött szóbeli emlékművet és a jelenbeli (recens) megfigyeléseket elsősorban a múzeumokban fellelhető tárgyi emlékek adataival és adattári, fotótári anyagokkal, valamint a témára és a területre vonatkozó történeti és néprajzi szakirodalom feldolgozásával igyekeztem teljessé tenni.² Néprajzi leírások a 20. század legelejétől születtek a témáról. A terepen gyűjtött adatok, megfigyelések napjainkra vonatkoznak, az adatközlői visszaemlékezések legfeljebb a két világháború közötti időszakig, de zömmel a 20. század második felére nyúlnak vissza. Az adattári anyagok illetve a tárgyi emlékek nagy része a 19–20. század viszonyait tükrözi.

Tényként állapítható meg – figyelembe véve a történeti és statisztikai források adatait, a szakirodalmi utalásokat és saját terepmunkám tanulságait –, hogy a vizsgált terület szőlőhegyei időszakos vagy állandó jelleggel lakott külterületi helyek voltak a múltban, s e jelenség egyes formáival napjainkig találkozhatunk.

A néprajzi kutatás a 20. század elejétől figyelt fel a szőlőhegyeken való megtelepedés jelenségére és kezdett foglalkozni az ennek hatására kialakuló településforma meghatározásával, elemzésével. Az első részletes elemzést Vajkai Aurél adta a Keszthely melletti Cserszegtomajról, mely szőlőhegyi szórványtelepülésből vált önálló községgé. Vajkai e településtípusra a *hegyközség* megnevezést használta.³ A magyar néprajztudomány történetében így a hegyközség kifejezéshez kettős értelmezés tapadt: használták egyrészt a szőlőhegyi igazgatási, önkormányzati szervezet, másrészt pedig a szőlőhegyi

település jelölésére. Ezt a kettősséget tükrözi a Magyar Néprajzi Lexikon szócikke is.⁴ A településnéprajzi értelemben vett hegyközség helyett Tálasi István a *hegyközségi szórvány*, majd Égető Melinda és Bárh János a *szőlőhegyi szórványtelepülés* és a *szőlőhegyi tanya* egységes, és a hegyközségtől megkülönböztető igényű terminusának bevezetését és következetes használatát javasolja, amit szaktudományunk képviselői elfogadtak, s alkalmaznak.⁵ Több évtizedes kutatási eredményeit közölve Filep Antal még hozzáfűzi, hogy „a szőlőhegyi település megjelölésre is szükség lehet, hiszen [...] a szőlőhegyi szórványok zárt, utcás településekké válhattak, a lakosság folyamatos gyarapodásával, beköltözésével a szőlők közötti dűlőket utcákba építhették.”⁶

A szőlőhegyeken való megtelepedés formáival, típusaival, okaival és következményeivel foglalkozó tanulmányok közül hármát – időrendben: Kovács Katalinét, Égető Melindáét, és Filep Antalét – emelek ki, mint olyan írásokat, amelyek mind módszertanilag, mind pedig megállapításaikat, következtetéseiket illetően mintaszerűek.⁷ Égető Melinda a Keszthely környéki kutatások eredményeit figyelembe véve utal arra, hogy e folyamatot a középkori településhálózat török alatti felbomlására, illetve 18. századi újrarendezésére lehetne visszavezetni. E feltételezést alátámaszthatja az is, hogy „a szőlőhegyi települések jelentős részben elpusztult középkori falvak helyén vagy azok közvetlen közelében jöttek létre.”⁸ Példa erre Nagykanizsa közvetlen közelében a Vajda nevű középkori falu elpusztulása a török időkben és helyén szőlőhegy alakulása, akárcsak a nagy valószínűséggel Kanizsa 1600-ban történt ostroma idején véglegesen elpusztult Szentgyörgy falu, aminek helyén jött létre a ma is szőlőhegyként létező Szentgyörgyvári-hegy.⁹

A hatóságok viszonyulása a kiköltözőkhöz kettősséget mutat: gyakran számított a tiltás (ld. a Keszthely környéki szőlőhegyek példáját), hisz ha a jobbágy falubeli telkét elhagyva kitelepült a szőlőbe, a

jobbágytelek után járó feudális szolgáltatások alól is kivonta magát. Ugyancsak tiltás jellemezte a Győr megyei szőlőhegyekre való kitelepülést a 18. század első harmadáig, azt követően viszont a kintlakást engedélyezték, szerződésekkel szabályozták a bencés apátsági valamint a földesúri birtokokon.¹⁰ Zalai példát vizsgálva Kovács Katalin a kiköltözés okai között – az adózás alóli kibújás esetleges szándéka mellett – a túlnépesedés és földhiány gondját, valamint a többgenerációs családból való kiválás, önállósulás igényét is hangsúlyozza.¹¹

Kovács Katalin a település fogalmának alapelemeiként értelmezett lakó- és munkahely egymáshoz való viszonya alapján, a megtelepedés, kintlakás négy fokát, típusát különbözteti meg: az első esetben a falubeli portán található minden lakó- és gazdasági épület, a határban pedig a különféle birtokrészek; a második esetben a falubeli lakóház meglétéén túl gazdasági épületeket találunk a szőlőhegyen, s egyéb birtoktesteket a határban; a harmadik típusban a lakó- és gazdasági épületek is a szőlőhegyen kapnak helyet, a határ más pontjain pedig további birtokrészek fekszenek, végül negyedikként a gazdasági funkciójú birtokrészek a szőlőhegyi lakó- és gazdasági épületek egységéhez közvetlenül kapcsolódnak.¹² Az első két típusban a szőlőhegy mint tartozék jellegű üzem, a második két csoportban viszont már mint állandóan lakott települési egység jelenik meg.

A szőlőhegyen való ideiglenes vagy állandó kintlakás fontos mutatói a gazdasági- és lakóépületek. A vizsgált területre vonatkozóan a három katonai felmérés térképszelvényeit összehasonlítva azt látjuk, hogy az első adatfelvétel idején (1782–1785) maguk a szőlőhegyek elnevezésükkel együtt láthatók, de épületek – esetenként szőlőhegyi kápolnát és keresztet kivéve – még nincsenek. (1. kép)

A II. katonai felmérés a 19. század derekán zajlott, ekkor már néhány épület felfedezhető ugyanezen a szőlőhegyeken, a III. adatfelvételkor (1872–1884) viszont már egyértelműen látni lehet a szőlőhegyi birtokokon álló lakó- és gazdasági épületeket. (2. kép) A kataszteri térképek ugyancsak jól mutatják a beépítettséget, így pl. Letenye esetében az 1864-es kataszteri térképen szépen kirajzolódnak az egymás mellett sorakozó épületek. (3. kép)

1909-ben jelent meg *Zala vármegye Községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke*. A táblázatos füzetecske a községhez tartozó puszták, telepek, majorok és egyéb lakott helyek megnevezését is felsorolja. Területünkön ilyen szőlőhegyként szerepel Korpavár faluhoz sorolva Förhénczhegy, Nagyrécséhez sorolva Baczónakhegy még más, tőle keletre eső 6 szőlőhegygel, míg Becsehely, Letenye, Homokkomárom, Rigyác esetében csak majorok,

puszták sorakoznak a táblázatban. A saját terepmunka során gyűjtött adatok, visszaemlékezések, valamint a korábbi, mások által végzett gyűjtések adattári anyagaiban fellelhető információk alátámasztják, hogy a kintlakás jelensége elsősorban a Kanizsához közel fekvő Förhéncen, Cserfőn és Bacónakon volt jellemző egészen a 20. századig.

A néprajzi terepmunka módszerével a két világháború közötti időszakig visszatekintve tudtam információkat szerezni. Cserfő és Förhénc viszonyaira Ánek Teréz 1975-ben gyűjtött kéziratos anyaga ad még az említett időszakra számszerű információkat.¹³ Mind a förhénci, mind a cserfői, mind pedig a bacónaki hegyhátak a 20. század elején viszonylag zárt présház-, illetve pincesor formájú beépítettséget mutattak. Förhéncen, Cserfőn és Bacónakon egyenként kb. három és félszáz, épülettel ellátott telek volt. A szőlőhegyeken megtaláljuk a Kovács Katalin által adott négyes csoportosítás mindegyik típusát. Mielőtt a szőlőhegy használatának e típusok szerinti módjait megvizsgálánk, szükséges a szőlőhegyi telekről, a művelési ágakról és a szőlőhegy külső képéről szólnunk.

Vizsgált területünk szőlőhegyein nem kizárólagosan szőlőtermesztés folyt, hanem vegyes gazdálkodás. Különösen igaz a szőlőhegyen való kintlakás esetében az, hogy a lakó- és gazdasági épületekkel ellátott szőlőbirtok önellátó, illetve helyi piaci igényeket ellátni képes paraszti kisüzemként működött.¹⁴ A gazdálkodás lehetőségeit befolyásolták a természeti adottságok: a tengerszint feletti magasság, a domborzati viszonyok, s az éghajlati jellemzők. A szőlővel beültetett dombhátak 290–300 m tengerszint feletti magasságot érnek el, észak-déli tájolásúak, köztük szélesebb vagy szűkebb völgyek futnak. A szőlőhegyi parcellák a dombtetőtől a völgy talpáig nyúló szalagtelkek, melyek a keleti vagy nyugati domboldalon fekszenek. E domboldalakon – a felsorolt természeti tényezők által befolyásolva – övezetesen alakították ki a gazdák az egyes művelési ágak területeit. Ez az övezetesség több évszázados tapasztalat során alakulhatott ki és rögzülhetett.

A szőlőhegy gerincén fut a – domborok vonulatához képest nagyjából keresztirányban, vagyis nyugat-keletre, illetőleg délnyugat-északkeletre haladó országútról nyíló, a hegyre felvezető – *szekérut* vagy *helségut*, melynek két oldalán sorakoztak a présházpincék (*pincék*). Építésüknek gyakori módja volt, hogy hosszanti hátoldalukkal olyan szorosan simultak az úthoz, hogy esőzéskor a víz a zsúptető *üstökéről* közvetlenül az út oldalába csurgott. Elhelyezésük másik módja az volt, hogy hátukkal a birtok északi mezsgyéjéhez igazodtak, bejáratuk pedig déli tájolású volt. A présházpincéhez – a gazdaság jellegétől függő-

en – udvar, virágoskert, baromfiudvar, gazdasági épületek csatlakozhattak, körülötte gyümölcsfák álltak.

A gerincen haladó szekérúton kívül, többnyire azzal párhuzamosan, az udvart, a lakó- és gazdasági épületek együttesét követően futott a *külső út* ('külső út'), mely csupán egy szűk, alig félméternyi széles gyalogösvény, bicikli- vagy motorút volt. Mindezeket túl a telkek hosszanti mezsgyéjével párhuzamosan gyalogút húzódhatott a szomszédos völgy irányába. Természetesen nem minden birtokot szabott keresztül ilyen gyalogút. A völgytalpban elhelyezkedő források vagy kút, az 1960–70-es évektől pedig pl. a Bacónaki-hegy keleti lábánál futó bakónaki út (*postaut*) mentén elhelyezkedő buszmegállók szabták meg ezen ösvények helyét. Ilyen utak vezettek át a szomszédos hegyhátakra is. Előfordult, hogy az utacska patakon is átvezetett, ilyenkor a patakmeder fölé két gerendát fektettek, ezekre pallókat szegeztek, s készen is volt az egyszerű átkelő, a *bürü* vagy *börü*.¹⁵ Ezeket a több birtokos által közösen használt utakat az érdekelt gazdák közösen, felváltva tisztították, kaszálták. Karbantartást igényeltek a dombtetőn futó szekérutak is, amelyek egészen az 1980–90-es évekig földutak voltak. Nagyobb esőzések után, ha a szekerek összejárták, „felszántották“, minden tulajdonos a saját birtokára eső útszakaszt köteles volt kapával elegyengetni. Ha nagyobb gödrök keletkeztek, földdel, gazzal, újabban téglá- vagy cseréptörmelékkel töltötték ki. Az utak javítása nem kényszerű kötelesség volt, legtöbb gazdának érdekében állott, hiszen maga is azon járt szekérrel, később már gépkocsival. A szőlőhegyi utak még egy típusáról kell szólnom, ez pedig a *horgos* (horhos = 'vízmosztá mélyút'). Ezek a vízmosásos lejtőkben szekérrel is járható méretűre szélesített utak a dombtetőről, vagy a szőlő aljától indulva, a domboldalon lévő erdősávig vagy egészen a völgyben futó közútig vezettek.¹⁶ Egy részük alkalmas volt arra, hogy a völgyből szekérrel, később gépkocsival fel lehessen jutni a hegyre, más részük azt a célt szolgálta, hogy az erdőben kivágott tűzifát, épületfát szekérrel, majd traktorral fel lehessen hozni a dombtetőre.

A vizsgált terület szőlőhegyein az elmúlt két évtizedben, a gazdák kezdeményezésére és közös anyagi fedezetével indult meg a szőlőhegyi utak portalanítása: aszfaltozása vagy kőzúzalékkal való felszórása. A kisebb szőlőhegyeken illetve hegyrészeken előfordul, hogy ma is földes út vezet. A szőlőhegyi utak használata, karbantartása nemcsak a 20. században tűnt föl fontos egyéni és közösségi felelősségként és feladatként, hanem már az évszázadokkal ezelőtti szőlőhegyi artikulásoknak is egyik sarkalatos pontja volt, s minden időkből hangsúlyosan szerepelt a hegyközségi, szőlőpásztori, mezőőri feladatok sorában.¹⁷

Az épületek, illetve az udvar végében következett a szőlők övezete. A paraszti tapasztalat igazát, sőt bölcsességét, miszerint a szőlőtermesztés itt a legmegfelelőbb, Cseke Ferenc 1995-ben Nagykanizsa környékén végzett mérései is alátámasztják. Cseke a természeti adottságokat a szőlőtermesztés szempontjából a következőképpen foglalja össze: „DK-Zala az ország alacsonyabb hőösszegű területeihez tartozik és ennek megfelelően gyengébb a borok minősége is. A kisebb hőösszeg (és a kevesebb napfény) elsősorban a sok csapadék következménye (a gyakoribb felhőzottság révén), ugyanakkor a különböző növénybetegségek előidézője. Más oldalról előnyös, hogy a nedvességet biztosít a növény fejlődéséhez, még a kánikulai napok idején is.“¹⁸ Cseke 1995-ben termohidrográffal három tengerszint feletti magasságban: a völgytalp (139 m), Nagykanizsa kertvárosa (165 m) és a szőlős dombok gerince (310 m) szintjén mért adatokat. Megállapítja, hogy a hőmennyiség alacsonyabb (hűvösebb), a csapadékösszeg pedig magasabb a legfelső szinten, s ez véleménye szerint a szőlőérés szempontjából 1–1,5 cukorfoknyi hiányt jelenthet a kertváros szintjének viszonyaihoz képest, amit a rövidebb tenyészidejű, vagyis korábbi érésű szőlőfajtákkal részben ellensúlyozni lehet. Ugyanakkor a szőlőtermesztést leginkább befolyásoló tavaszi és őszi fagyok kockázata a magasán fekvő dombtetőkön jóval kisebb. A légnedvességi adatok ugyancsak előnyösebb helyzetet mutatnak a dombtetőn, ahol közel fele annyi ideig szűkölt a relatív nedvesség, vagyis a páratartalom a szőlőnövény számára ideális 70% fölé. Foglalkozik a szerző a talajminőséggel is. Az irtványokon települt szőlőhegyek talaja közepes termőképességű, viszonylag kevés humuszt, meszet és tápanyagot tartalmazó kötött, vagy félig kötött vályogtalaj. A dombtetőről induló szőlőövezet alsó határát – az említett fagyhatár mellett – gyakran a domborzati viszonyok, vagyis a meredekké váló lejtők határozzák meg. A szőlők alsó határának természetesen van egy, a természeti viszonyoktól független tényezője is, nevezetesen a gazda mennyiségi igénye a szőlőtermesztésben, borkészítésben.¹⁹

A szőlők végében általában gyümölcsösök következtek. Míg a hegygerincen az udvar, a *pince eleje* elképzelhetetlen volt egy-két diófa nélkül, de leggyakrabban a fagyra érzékeny kajszibarack fák is itt álltak, addig a szilva leginkább a szekérút szélén kélett,²⁰ a szőlők aljában lévő egybefüggő gyümölcsösökben pedig főként alma- és körtefákat találunk. A „régik“ fajták közül ma is láthatunk elvéve még egy-egy öreg fát. Az almák közül kedvelt volt a bóralma, pogácsaalma, vasalma, húsvéti rozmaring, a körtefajták közül a bőrkörte, kobakkörte, túskekörte és a sózókörte. A gyümölcsösben a fák alját kaszálták,

évente 2–3 alkalommal tudtak így szénának való fűvet vágni. A szőlőparcellák közvetlen vége szinte elképzelhetetlen volt egy-egy ribizli-, egres- vagy málnabokor nélkül. Vidékünk a szelídgesztenye elterjedési sávjában fekszik, s a szőlőhegyek nagy részén a gyümölcsös övezetben, de a meredekebb oldalakon egészen a völgytalpig lehúzódoan gesztenyéseket látni. Sajnos az elmúlt 10–15 évben a gesztenyefákat támadó betegség elpusztította az állomány egy jelentős részét. A gesztenyések sávját annyiban megkülönböztetném az alma-, körte- és egyéb gyümölcsfákból álló gyümölcsösöktől, hogy míg ezek egy-egy gazda birtokán az egyéni fajtaválasztás és ültetés alapján alakultak, addig a szelídgesztenyések, mint őshonos növénycsoport, többnyire összefüggő sávban borították a domboldalt, elterjedésük határait az ember ritkítással, vágással alakíthatta.²¹ A gesztenyések tájmeghatározó jellegét a Kisrécse határában található szőlőhegy: *Geszténye-hegy* neve is őrzi. A gesztenyések aljában, főként ha az már a vizenyösebb részekig lenyúlik, égerfákat találunk (ezt *berekfának*, *berőkfának* nevezték), amit leginkább épületfának hasznosítottak. A meredek, másra nem alkalmas oldalakban akácok (*agárcás*) is lehetnek, melyek szőlőbeli karónak, tűzfának való fát adnak. A dombvonulatok alsóbb részeit övező akác-, gesztenye- vagy tölgyes erdőket egyszerűen *allnak* ('alj') nevezték.

A szőlő-gyümölcs köztes- vagy vegyes termesztés – szemben az alföldi szőlőterületek gyakorlatával – általában a Dunántúlon, közelebbről a dél-zalai szőlőhegyeken nem volt jellemző. A karós támrendszerű szőlőkben azonban a legutóbbi időkhöz álltak kisebb termetű, a tőkét jelentősen nem árnyékoló gyümölcsfák: szinte kizárólag őszibarackfák. Legtöbbjük apró termésű, de zamatos gyümölcsöt hozott, gyakran maga a fa is magról kelt. Ezek a fák leginkább rendszertelenül, ritkásan elszórva tűntek fel a szőlősorok között.²²

A sematikus birtokszerkezet művelési ágak szerinti következő zónája a szántóföld. Ez a domboldal alsó harmadát tette ki, de csak lankásabb domborzati viszonyok között volt lehetőség kialakítására. A vizet jobban megtartó, összegyűjtő enyhe lejtésű talaj elegendő nedvességet biztosított a mélyre nem hatoló gyökérzetű gabona (búza, rozs) vagy kukorica számára. Ugyanebben a magasságban a lejtősebb térszíneket kaszálóként hasznosították. Ahol több hektáryi összefüggő, egyben művelhető területet tettek ki az ilyen szántók vagy legelők, ott e birtokrészeket kollektivizálták, tsz tulajdonba vonták.

Legalsó szintként – két dombor közötti szélesebb völgy esetén – a völgytalp sík felületén a takarmánykészletezés forrásául szolgáló rétek, állattartásra alkalmas legelők lehetnek. Leggyakrabban itt fakad-

nak a források, vagy itt ásnak kutat, hogy a szőlőhegy sok gondot jelentő vízellátását megoldják. A dombháton sorakozó *pincék*hez gyalogosan, két vödört kézben cipelve hordták fel a *kutivizet*.

Az itt felvázolt magassági övezetek szerinti birtokhasznosítás egy olyan általános modell, amelynek variánsaival, az eltérő környezeti viszonyokhoz és a gazdálkodás céljaihoz, nagyságrendjéhez való igazodásával találkozhatunk a szőlőhegyeken.

A részletesen bemutatott sémától nagyobb eltéréseket mutató elrendeződést is megfigyelhetünk a vizsgált területen, mely jelenség mindenképpen említésre méltó, de arányaiban jelentős kisebbséget mutatott a korábbi időkben is. A letenyei Öreg- és Kurtahegy esetében nem a gerincen, hanem a völgyi utak mentén sorakoztak/sorakoznak a présházpincék, s a felettük lévő domboldalt művelik – itt is a szőlőgyümölcs-szántó övezetesség elve alapján – a gazdák.²³

A következőkben – Kovács Katalin idézett felosztását vezérfonalként használva – megkísérlem a szőlőhegyen fellelhető üzem típusokat, azok épületeit, valamint lakóinak, használóinak életmódját bemutatni a két világháború közti időszakról indulva. A szőlőhegyi épületek jellemzésénél Vincze István csoportosítását, illetve Kecskés Péter – Vincze rendszerezésének alapelveit megtartó, s a felosztást tovább árnyaló – tipológiáját használok.²⁴

1. Falubeli lakóház vagy lakrész, a portán található gazdasági épületekkel, a határ különböző pontjain található birtokrészekkel.

Területünkön legritkábban fordul elő a szőlőhegy esetében. Ha ugyanis a gazdának a szőlőhegyen *szőleje* is van, legalább egy kezdetleges, egyosztatú feldolgozó-tároló épület van a területen. Még akkor is, ha a falu közvetlen határában, szinte a lakótelek folytatásában indul a szőlőhegy (pl. Valkonya). Leginkább ideiglenes esetben állhat fenn ez a szőlőhegyi-határbeli épület nélküli településszerkezeti osztoottság, amikor a birtokos olyan szőlőhegyi telket vásárol, amelyen maga telepít szőlőt, de ilyenkor is törekszik mielőbb *hajlékot*, *pincét* – ahogy itt a szőlőhegyi lakófeldolgozó-tároló építményeket nevezik – emelni rá. Megint csak igen ritka, hogy a szőlőhegyen a falubéli gazda csak nem szőlővel beültetett birtokrészt (kaszálót, szántót, erdőt) bírna, amelyen nem szükséges semmiféle épület megléte. Az ilyen birtokrészek mellett általában a szőlőhegy más részén szőlővel, épülettel rendelkező teleket is magáénak tudhat a gazda. E típus tehát a határ nem szőlőhegyi részein fekvő művelt területek viszonylatában áll fenn.

2. Falubeli lakóház vagy lakrész, szőlőhegyi gazdasági épületekkel, a határ különböző pontjain szétszórt birtokrészekkel.

A szőlőhegyi birtok ilyenkor – a kaszáló, szántó, erdő, stb. mellett – csupán az egyik, de többretű hasznosítású külső gazdasági telephely a vegyes gazdaságban. A falusi gazda itt szőlőt, gyümölcsöt természet, esetleg szénát kaszál. Egyosztatú, a 20. századra azonban inkább kétosztatú szőlőbeli építmény áll a területen. Ezekben ritka a nagyméretű bálványos szőlőprés. Többnyire nem nagymérvű borkészítésről lévén szó, a két világháború közti időktől itt gyári vasprést használtak, vagy valamelyik közeli szomszéd présházában főfás préssel „bérpréslést” kértek. A kétosztatú hajlék felszín feletti épület, egyik helyisége a bor, valamint a szőlőművelés és borkészítés eszközeinek tárolására szolgál (*belső pince* vagy egyszerűen *belső*), a másik pedig konyha és pihenőhely (többnyire ágyval) funkciójú. Az ilyen épület néhány éjszakás kintalváásra is alkalmas, de erre ritkán került sor, inkább csak az idényszerű szőlőmunkák alkalmával az idős családtag esetében. A tipológia szerint ezt az építménytípust a szőlőhegyi felszíni szőlőfeldolgozó- és bortároló építmények présházpince csoportjába tudjuk beilleszteni. Mivel a leírtak alapján, kimondottan présház funkciót nem tölt be a helyiség, a bor tárolására használt felszín feletti pince viszont megtalálható, érdemes lehet ezt az altípust – meghagyva a présházpincék főcsoportjában – *pincehajléknak* nevezni.

Az eddig bemutatott két típusban a szőlőhegy a falubeli porta tartozék jellegű gazdasági telephelyeként értelmezhető. Célszerű mindazonáltal hangsúlyozni, s talán a típusmegnevezésben is feltüntetni, hogy a falubeli lakóházhoz helyben is csatlakozik kisebb-nagyobb gazdaság.

3. Szőlőbeli lakóház, helyben csatlakozó gazdasági épületekkel, a határ különböző pontjain szétszórt birtokrészekkel.

Ez a típus állandó szőlőhegyi kintlakást tesz lehetővé. A már önmagában is vegyes szőlőbeli gazdaság a határ más részein, de sok esetben egyazon szőlőhegyen szórtan kiegészül egyéb művelési ágak szinteréül szolgáló telkekkel. A lakóépület, mely egyben a szőlőfeldolgozás és bortárolás funkcióját is magába foglalja, legalább háromosztatú: középponttal találjuk a présházat a bálványos szőlőpréssel, e helyiségből egyik oldalra nyílik a szoba, másik oldalra pedig a bor tárolására való *belső pince*. A présház egyben a konyha szerepét is betölti, eredetileg alacsony padkájú, szikrafogóval ellátott nyílt tüzelője volt,²⁵ amit a kémény megjelenésével először a sűtővel és főzőfelülettel (*platin*) ellátott, lábakon álló

csikóssparhelt váltott fel. Ez nyáron a présházban/konyhában, télen pedig a szobában állt. Az 1960-as évektől jelent meg gyári termékként az *asztali tűzhely*, s kb. a 70-es évek közepétől a *teatűzhely*. A kényeret és a kalácsot udvarban álló kemencében sűtötték.

A gazdaság, a gazdálkodás volumenének és időbeli változásának megfelelően jöttek létre és alakultak át a szőlőhegyi épületek. A 19. században épült (gerendájában datált) présházpincék egy része alatt – a présház aljzatán lévő, felnyitható ajtóval ellátott – *földpince* szolgál a bor tárolására. Ez vertikálisan egy újabb helyiség megjelenését mutatja, mely hűvösebb hőmérsékletet tartva, alkalmasabb a bor tárolására, ugyanakkor a csak felszín feletti helyiségekből álló épület *belső pincéje* a földpince meglétével kamra (*komura*) funkciójú lesz: edények, egyéb konyhai használati eszközök, *zsirosvendő* kap helyet itt. Kifejezőnek és helyesnek érzem – megkülönböztetendő a csak felszín feletti helyiségekből álló présházpincétől, ill. annak főcsoportján belül – ezt az altípust a Vincze István által használt *présházás földpince* terminussal illetni.²⁶ A présházpincék ill. présházás földpincék présház része földem nélküli, nyitott volt a főfás szőlőprés elhelyezése és vertikális mechanizmusa miatt. A kamra/*belső pince* és a szoba lepadlósolt volt, a padlón (*héj, hi*) csöves és szemes kukoricát, gabonát, szemes terményeket (bab), diót, időszakosan használt eszközöket (rosta), hordócsap, hordódugó tömítéséhez használt gyékényt, s használaton kívüli edényeket, tárgyakat tartottak. A padlás eleje a présház felől mindkét oldalon nyitott volt, a présházból odatámasztott létrán lehetett feljutni. A szobán kettő, a présházon és a *belső pincén* egy-egy kis ablak volt. A présház a hátsó falba kialakított kerek lyukon át, a pince pedig a szintén kerek vagy szögletes nyíláson szellőzött.

A szőlőhegyi épület egyes helyiségeinek lehetséges funkcióváltozására példaként egy a Bacónaki hegyen állt présházás földpincét említek, mely állandó lakhelye volt az itt élő sokgyermekes parasztcsaládnak. A gazdaság átalakulása okozta funkcióváltásra utalnék a ház történetében: a *komura* vagy *belső pince* nevű helyiség egészen az 1960-es évek végéig istálló volt, bejárata természetesen nem a présházból, hanem az udvarról nyílt. 2–3 tehenet tartott benne a család; a bevétel fontos részét jelentette a tejhaszon. A parasztgazda-házaspár idősödve, majd a gazda elhunytával felhagyott e néhány marha tartásával, s az épületrész bejáratát átalakítva, a présházból nyíló kamra lett az istállóhelyiségből. Az udvaron helyet kaptak még olyan gazdasági célú létesítmények, mint a baromfiudvar a baromfiólakkkal, a disznóól (*hidas*) illetve a szénapajta.

Ugyancsak a szőlőhegyi gazdasági üzem jellegétől és nagyságától függően a prэшházpincéhez hozzáépítve állhatott még istálló és/vagy pajta (istálló- illetve pajtás prэшházpince).²⁷ (4. kép)

A birtokokat kerítés nem övezte, ez már újabb, a hobbikertekké alakulás időszakára (1970–80-as évek) jellemző jelenség. A régi prэшházak, a gazdálkodási célú telkek ma is többnyire kerítetlenek.²⁸ A paraszti kisüzemek színteréül szolgáló földek többnyire a szekerút mindkét oldalán lenyúltak a völgyig (*mindkét ódalra szógát*), vagyis a keleti és nyugati domboldalon egyaránt végighaladva adtak ki egy birtokrészt. Nemcsak az utcafront felől, de a birtokok oldalmezsgyéjének vonalán sem volt kerítés, a *megyehatárt* a gazdák tudták, s az őszi szántáskor figyelték, figyelmeztették egymást, nehogy valaki a másik birtokába beleszánts, de szóltak egymásnak olyankor is, amikor éppen egy barázdányi rész maradt el a mezsgyétől, hogy a következő szántáskor egészen odáig haladjon az eke.²⁹

A gazdasághoz csatlakozó, a határ különböző pontjain található birtokrészek többnyire szántók, kaszálók, erdők voltak, amelyek vagy ugyanazon a hegyháton, vagy másutt, éppen valamelyik szomszédos dombon, szőlőhegyen feküdtek. A gazdasági telkek ilyen szórtsága egyrészt a családi birtokok öröklődése, másrészt pedig a 20. század második felében a birtokok aljából elvett tsz-földek egy részének helyébe másik szőlőhegyen juttatott telekrészek léte miatt alakult ki.

4. Szőlőhegyi lakóház csatlakozó gazdasági épületekkel és a portát övező birtokkal.

Ez tulajdonképpen az előzővel megegyező üzemtípus, annyi különbséggel, hogy térben minden egy helyen volt. Állandó kintlakás és ugyanolyan jellegű épületek, gazdálkodás jellemezte, mint az előzőekben leírtakat. Így, ha elsődleges szempontnak azt vesszük, hogy a szőlőhegy tartozék- avagy állandó jellegű települési és gazdálkodási hely, ez utóbbi két csoportot akár össze is vonhatjuk, „vagy”-ot téve „a határ különböző pontjain szétszórt birtokrészek” és a „portát övező birtok” megjelölések közé.

A két világháború közötti időszakban – adatközlői visszaemlékezések szerint – Föhrhencen 15–20, Cserfőn 25–30, Bacónakon 8–10 család élt állandó lakosként. A 20. század második felére számuk csökkent, de egészen az 1980-90-es évekig terjedően vannak adataink arra, hogy az életüket itt leélt idős emberek halálukig a hegyi házban (*pincében*), gazdaságban éltek és dolgoztak. Az állandó szőlőhegyi lakosoknak életfeltételeiket és gazdálkodásuk teljes skáláját itt, a hegyen kellett megszervezniük, megvalósítaniuk. Elsődleges cél – mint már utaltam rá – az önellátás, s

az erre épülő vegyes gazdálkodás kialakítása volt a legtöbbször csak néhány holdat kitevő törpebirtokon. Természetesen itt nem a szűk értelemben vett önellátásra kell gondolni, hanem egy mérsékelt, helyi piacra való feleslegtermelésre, ami a vagyonosodáshoz ugyan nem, de a sokgyermekes család eltartásához valamiféle biztonsági többletet adhatott.

Milyen módon tudták mindezt az itt élő és gazdálkodó családok kialakítani? A család számára szükséges ételmezt – hacsak nem adódott nagyon rossz termést hozó év – nagy biztonsággal meg tudták termelni, vagy napszámmunka fejében megszerezni. Utalva erre, gyakran elmondták nekem is, hogy bármennyire is szegények voltak, az azért soha nem fenyegette őket, hogy ne legyen mit enniük. A sertés és baromfiállomány húst, tojást adott, a néhány marha tejet, tejfölt, túrót, a szőlősorok közébe, vagy a tőkehiányok helyébe zöldségfélét raktak, de mindez megtermelt a szőlő *fölében*, esetleg *aljában* kialakított veteményes kertekben is. Bort pedig a szőlő adott. A baromfi, a disznó és a marhák számára is többé-kevésbé megadta a föld, a birtok a szénát, a kukoricát, a fűvet. Kukoricához úgy is hozzájutottak az 1970-es években, hogy ősszel, miután a tsz-földeken a kombájn letörte a termést, az elhullott csöveket összegyűjtötték az asszonyok. Gabonát is vetettek, ami a mindennapi kenyeret, vagy az éppen aktuális tetőfedéshez, tetőjavításhoz a zsuppszalmát (rozs) biztosította. A saját szükségén felüli tejhasznot, tojást értékesítették. Legtöbb hasznot a gyümölcsből remélhettek. Dél-Zala csapadékos vidékén bőven adtak gombát a cseres-tölgyes erdők, jutott ebből szárítani, és piacra is. A felesleg értékesítésének többféle módja körvonalazódik a visszaemlékezések alapján. A bor, a tojás, a tejhaszn egy részét már háztól elvitték pl. a Kanizsáról szőlőt művelni kijáró, de sem a városban, sem a hegyen állatot nem tartó családok egy része. (Hiába volt szőlejük, néha nyárvégére a boruk is elfogyott egyeseknek, s ilyenkor vásároltak.) Ugyancsak tojást, tejhasznot, téli almát Kanizsa piacára hordták a szőlőhegyen élő családok asszony tagjai. A '30–40-es években Bacónakról (12 km) gyalog, kosárban fejen vitték a portékát, a század második felétől pedig a buszforgalom megindulásával busszal mentek a kanizsai piacra. Minden bizonnyal nem volt általános jelenség a szőlőhegyen kint lakók körében, de gyűjtéseim során arra is találtam adatot, hogy távolabbi városok piacaira is vittek gyümölcsöt, tojást, tejhasznot. A Bacónaki-hegyről két asszony is eljárt az 1960-as években vonattal Székesfehérvár és a főváros piacaira. A nagyvárosok piacain nagyobb haszonnal tudtak árulni, így megérte időnként – még az útiköltséget is megszámlálva – az efféle utazás. E mintát ők minden bizonnyal a kertészkedésből élő, s a primőrárúval a

Dunántúl nagyvárosaiba is eljutó, kiskanizsai *sáskáktól* vették.³⁰ Nem volt ritka a szőlőhegyen lakók körében a méhészkedés és a méz értékesítése sem. Napszamba aratni, szőlőmunkákra jártak el a családok felnőtt és már munkaképes tizenéves gyermek tagjai.

Területünkön, a 10–20 kilométeres távolságból járó *extraneus* (saját településének határán kívül szőlőt tulajdonló) birtokosok szőlőhegy-használati módját besorolandó, egy újabb kategóriával szükséges bővíteni Kovács Katalin típusrendszerét. Ezt – alkalmazkodva az általa használt kategóriák megfogalmazási logikájához – a következőképpen definiálhatnánk: *falubeli lakóház és gazdaság, szőlőhegyi lakó- és gazdasági épületekkel, a határban szórta fekvő vagy a szőlőhegyi birtokban egységet alkotó birtokrészekkel*. Ez a forma megint csak nagy hasonlóságot mutat a 3. pontban szereplővel. A faluból vagy városból kijáró gazda vagy családtagja a többnapos szőlőmunkák ideje alatt a hegyen tartózkodott, tehát szükség volt lakható épületre, szobára. Tehenes- vagy ökrös szekérrel, lovaskocsival mentek a hegyre, az állatok bekötéséhez istálló, a hegyen vágott szénatakarmány tárolásához – amiből a jószág otthoni ellátásának jó részét is biztosították – *szénapajta* kellett. Ebben a típusú szőlőhegyi tartozékgazdaságban baromfi- és sertésnevelés nem volt, azt a falubeli vagy kertvárosi háznál oldották meg. A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek kijáró gazdáinak legnagyobb része kiskanizsai illetőségű volt. Falusias jellegű kertvárosbeli házuknál is voltak földjeik. A laza, homokos talajon intenzív kertészkedéssel és a megtermelt áru piacra vitelével jutottak jövedelemhez. A szőlőhegy a borszükségletet és az állatok (néhány marhát és lovat, meg persze setést szinte mindegyikük tartott) takarmányszükségletének egy részét (széna, kukorica) adta. A szőlő közé legfeljebb annyi zöldségfélét raktak (hagyma, paprika, paradicsom, krumpli, zöldség, répa, bab), amit a hegyen tartózkodás ideje alatt elfogyasztottak. A városi gazdaságot a szőlőhegyen kiegészíthette még erdőterület, akácos, gyümölcsös, gesztenyés.

A szakirodalomban sokat hangoztatott tény, hogy a szőlőhegyi épületekben a népi építészet archaikus elemei maradnak fenn, őrződnek meg. Szűkebb területünkre vonatkozóan elsősorban Kecskés Péter több írása hoz épületbontási tapasztalatokon is alapuló leírásokat, adatokat.³¹ A következőkben ezen szakirodalmi háttér viszonylatában, de elsősorban saját megfigyeléseimre és interjúimra alapozva vázolom a dél-zalai szőlőhegyek épületeit jellemző népi építészeti technikákat. Az alaprajzi tagoltságról és az épületek funkciójáról már szoltam, így most csupán a szerkezet és a felhasznált alapanyagok szempontjából mutatom be a témát.

Alapanyagok tekintetében, mint mindenütt, vidékünkön is meghatározó az, amit a természetben lel az ember. Zala megye erdőben, fában gazdag, kötött, agyagos talajú terület. Szívesen vetik a rozst, de vízesebb területeken terem a nád, s a fűz vessző is. E felsorolással előttünk is áll a természet nyújtotta építési alapanyagok lajstroma. „Zala és Vas megyék területén a filoxérvérszt megelőző időben főként a boronafalú, kéthelyiséges, lekertyolt nyeregtetős zsúp- és nádfedelű présházpince jelentette az alap-típust.” – írja Kecskés Péter.³² Boronapincéket a 20. század második fele óta – főként Dél-Zala keleti felén – már csak ritkán lehet látni. Sőt számos 19. századi építésű (gerendájában datált) présházpince is vert vagy sövényfalú. Ez minden bizonnyal összefüggésben áll a nagy erdőirtások fapusztításai miatt 1800 augusztusában kiadott Zala vármegyei rendelettel, mely vályogfalú, illetve „talpra vesszővel fonyott” falú épületek emelését szorgalmazta.³³

Az általam megfigyelt épületek és az 1990-es évek első felében bontást végző szőlősgazdákkal folytatott beszélgetések alapján állítom, hogy a 19. században épült présházpincék legelterjedtebb faltípusa a talpas sövény- vagy karóvázas falazat. (5. kép) Ennek alapját a hatalmas tölgy talpgerenda (*tóp*) adta. Az épületfal vázát a vékonyabb karók maguk, vagy a közéjük font mogyoró- és fűz vesszők adták. Független és vízszintes fonású sövényfalat egyaránt alkalmaztak a vizsgált területen. Az így elkészített vázat pelyvás agyaggal tapasztották, majd kívül és belül lótrágyával elegyített finom sárral simították, végül fehérre meszelték. Ezt követően – a 20. század derekát megelőzően – főleg az állandóan lakott, használt épületeknél az évi háromszori meszelés (s a meszelést megelőző javító tapasztás, vagyis *sározás*) volt gyakorlatban. Ezek ideje tavasszal, a húsvéti nagytakarítással egybekötve; nyáron, a búcsú napját megelőzően; valamint karácsony előtt volt. Kisebb pincehajlékok, gazdasági melléképületek készülhettek vert falazattal (*töméspince*). Főleg a két világháború közötti évektől kezdett elterjedni a módosabb gazdák körében a nagyobb, égetett cseréppel fedett szőlőhegyi téglaházak építése. A téglapítkezés ugyancsak jellemző az utóbbi évtizedek víkendházaira.

Ahogy már említettem, a hagyományos és tipikus háromosztatú présházpincék présház része nincs lepadlással, a szoba és a kamra vagy belsőpince fölött viszont földemgerendák ívelnek át, s ezeket alulról a hosszirányban futó mestergerenda támasztja alá. A gerendákban gyakran az építés évszámát is belevették.

Födémeket pallóból raktak, a pallók közti hézagot besározták, a pallók tetejére pedig pelyvás agyagot öntöttek, ez alkotta a padlás aljzatát. A szobában lévő mestergerendán tartották a varróskatulyát, az erszényt,

az imakönyvet, a kalendáriumot, sőt tavasszal, amikor idebent még fűtöttek, ide rakták fel a lyukas lábasokban csírázó paprikapalántákat. Karácsonykor a szoba közepe táján egy földempallóba vert szegen függött a karácsonyfa, ami az ünnepek lejártával általában a présházban álló konyhaszekrény tetejére került, ahol hűvös lévén, sokszor majd húsvétig díszlett.

A tető szerkezete a legtöbb présházpince esetében egyszerű szarufás-kakasülős megoldású volt. Leggyakoribb a kontyostető, illetve a lekontyolt nyereg-tető volt, nyeregtetőt és félnyereg-tetőt már az újabb épületeken látni. (6–7. kép) Tetőfedésre hagyományosan rozsszalmát, vagyis zsuppot használtak, amit kévésen erősítettek a tetőszerkezet léceihez. Egy-egy jól elkészített, gondosan és rendszeresen javított zsupptető több évtizeden át is szolgálhatta a gazdát. A 20. század második felére a kézi cséplés eltűnt, a zsuppveréshez értő specialisták száma is megfogyatkozott, s a szalmakévéket égetett cserépre (*sindőre*), később hullámpalára cserélték. Az öreg, elhasználódott zsuppozatot, ha cserére nem volt mód, az 1970–80-as évektől kátránypapírral terítették le, foltozgatták. Fotóztam olyan egyéni megoldást is, amikor a présházpince egészét már nem használva, úgy bontották el, hogy az egyik helyiségét, a szobát megtartották, s a tetőt bádoglemezzel fedték. (8. kép) A lekontyolt nyereg-tető esetén állóhézagos deszka-omromzatot láthatunk, gyakran befűrészelt virág vagy kereszt formájú díszítéssel.

A présházpincék minden helyiségének ledöngölt föld padozata volt. Újabban (az 1970-es évek második felétől) látni lehet, hogy a szobában parkettás mintázatú linóleumot terítettek a pusztá földre. A föld aljzatot a többi helyiségben napjában kétszer felloccsolták, többnyire ebéd után és az esti lefekvés előtt.

A présházpince és a hozzá kapcsolódó melléképületek udvarról nyíló bejárati ajtaját deszkákból, de még inkább pallókból rótták össze, s borítatlan ács-tokba helyezték. Az épületen belüli ajtók vékonyabb deszkákból készültek, s pallótokban álltak. A szobán

szinte mindig kettő, meglehetősen kicsi ablaknyílás volt. A többi helyiségben vagy nem is volt ablak, vagy legfőljebb egy, szintén kicsi, kb. 30 x 30 cm nagyságú. Az ablaknyílásba függőlegesen egy vagy két vasrudat helyeztek biztonsági okokból.

A lakóépületek belsejének berendezése, bútorzata elég egyszerű volt. A présházban, ami egyben konyha szerepű is volt, a főfás szőlőprés mellett a konyhaszekrény, a stelászi, az asztal székekkel, és – a szoba kicsi mérete miatt – az 1950-es évek végétől általában egy vagy két, duplaajtós ruhásszekrény állt. Ez utóbbi bútordarabok szorították ki a kamrába a nagyméretű, kihúzható fióku sublótót (*sublat*). A szoba berendezését a két szemközti falnál elhelyezett tornyos végű ágy, egy asztal, s a két ablak között álló tükrös szekrény alkotta.

A vizsgált terület szőlőhegyein szakrális építmények: útmenti keresztek, kápolnák, haranglábak állnak. Föhrécen Urunk színeváltozása (aug. 6.), Cserfőn Szent Anna (júli. 26.), Bacónakon pedig Mária Magdolna (júli. 22.) a kápolnák titulussai. Ezen patronusok fogadott védőszentek, akiktől a július végi-augusztus eleji gyakori jégveréstől való oltalmat várták a gazdák. Szőlőhegyi mise, búcsú, napjainkban is van e szőlőhegyeken.³⁴

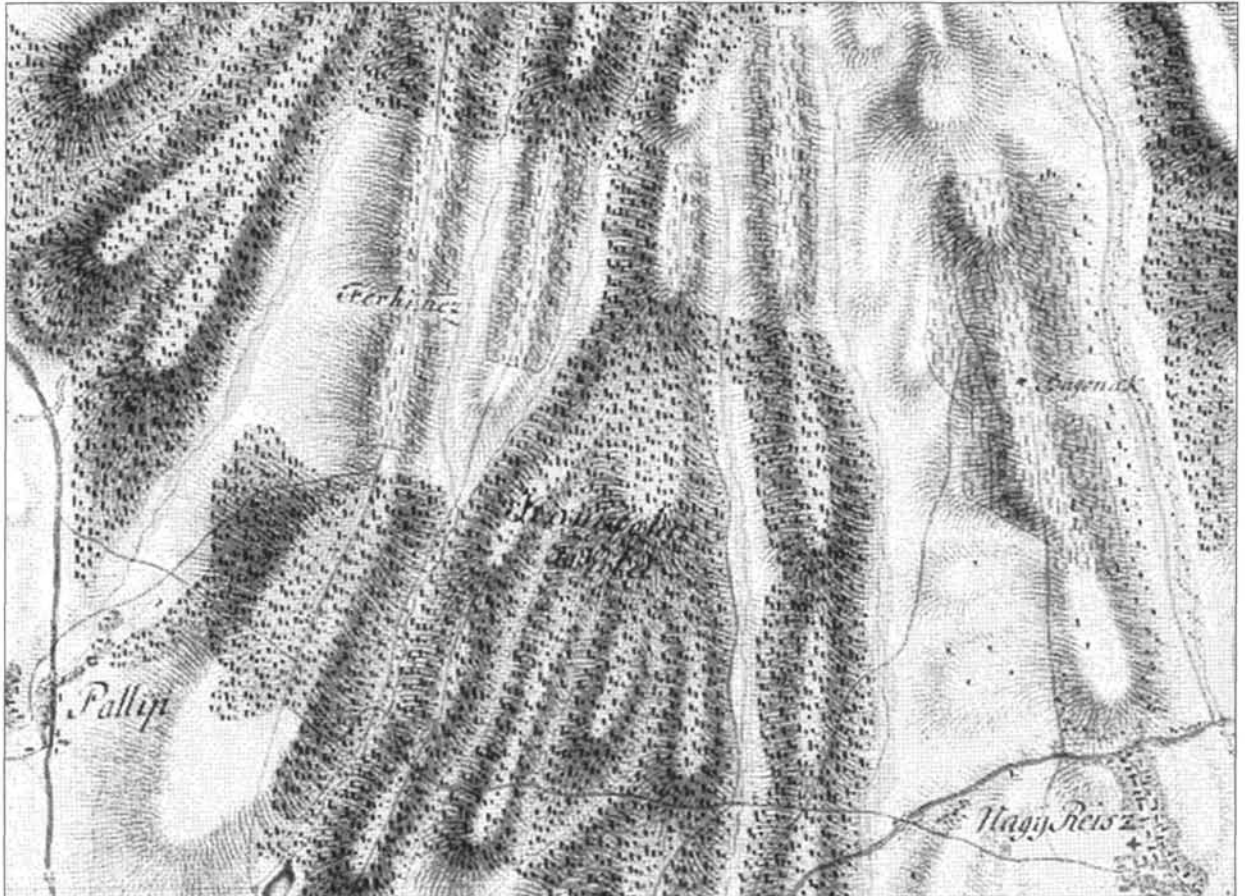
A szőlőhegyek hagyományos képe az 1970-es évektől gyors ütemben kezdett átalakulni. A sövényfalú, zsuppos pincék jelentős része eltűnt vagy csupán romjaik vannak meg. Szerencsére akad kivétel, ellenpélda is, főként Cserfőn és Föhrécen láthatunk szépen gondozott öreg pincéket. A modern építőanyagokból készülő kisebb-nagyobb hétvégi házak térnyerése egyben az egykori szőlőhegyi gazdaságok hétvégi kertté alakulását is jelzi. Ebben a vonatkozásban egy új típusú, a város felől ide irányuló *huzamosan időszakos*, vagyis tavasztól ősziig tartó kintlakás, önellátó kertészkedéssel, baromfi- és sertéstartással kiegészülve válik jellemzővé. Láthatunk próbálkozásokat a szőlőhegyi turizmus kialakítására is.

Jegyzetek:

- ¹ A részeredmények közzétételét ld.: Simon András 1996; 2001.
- ² Adattári kutatásokat végeztem többek között a nagykanizsai Thúry György Múzeumban is. Itt, illetve a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke Lendva-vidéki kutatásainak résztvevőjeként több éven át folyamatos szakmai kapcsolatot tartottam fenn dr. Kerecsényi Edittel, Edit néniel. Muzeológusi és kutatói alaposságára és szemléletmódjára, szakmai segítőkészségére, valamint egyéniségére nagy tisztelettel, szeretettel és hálával emlékezem.
- ³ Vajkai Aurél 1939; 1958.
- ⁴ Kecskés Péter 1979. 518–519. Kecskés itt utal a Tálasi István által javasolt hegyközségi szórvány megnevezésre, későbbi tanulmányában (1992. 176.) – egyetértve a szakirodalom által javasolt terminológiával – a településnéprajzi értelmezésben a szőlőhegyi szórványtelepülés használatához csatlakozik.
- ⁵ Égető Melinda 1985. 7; Bárh János 1996. 215; 1997. 87–88.
- ⁶ Filep Antal 2002. 170.
- ⁷ Kovács Katalin 1985; Égető Melinda 1994; Filep Antal 2002. (mindhárom tanulmány további irodalommal)
- ⁸ Égető Melinda 1994. 36.
- ⁹ Vándor László 1994. 269–270.
- ¹⁰ Égető Melinda 1994. 36–37; Filep Antal 2002. 179–181.
- ¹¹ Kovács Katalin 1985. 330–332.
- ¹² Kovács Katalin 1985. 329–330.
- ¹³ Ánek Teréz 1975.
- ¹⁴ V.ö.: Égető Melinda 2004. 64; A vegyes gazdálkodásra, az önellátó szőlőhegyi gazdaságokra ld. még Kovács Katalin 1985. 331; Cseke Ferenc 1998. 17; Filep Antal 2002. 181.
- ¹⁵ V.ö.: Markó Imre Lehel 1981. 44.
- ¹⁶ A szőlőhegyi utakról ld. még: Kecskés Péter 1992. 173–174.
- ¹⁷ V.ö.: Bacónaki-hegy artikulusa (1701): 1. pontja büntetést helyez kilátásba, ha valaki nem a megszokott, illetve a „Szőlő Közén való igaz uton“ jár, hanem arról letér; 17. pont: a szőlő melletti utak tisztításáról rendelkezik; toldalék 1. pont: a helység előljáróságának engedélye nélkül senki nem jelölhet ki új nyomot szekérútnak. (Égető Melinda 1985. 71–74.) Tersánczky József a Nagykanizsa melletti, a 19. század közepén alakult Szabadhegy „rendszabályainak“ ismertetésekor részletesen ír az út kijelölésének és rendbentartásának ügyéről. A hegygyűlés jegyzőkönyvéből is idéz az út minőségére vonatkozóan: „...meg is látszik rajta a gondos munka, mert hizelgés nélkül legyen mondva: mindig a lehető legjobb állapotban van. Egyik fő előnye, hogy gazdagon kavicsoltatik.“ (Tersánczky József 1887. 23.)
- ¹⁸ Cseke Ferenc 1998. 5.
- ¹⁹ Cseke Ferenc 1998. 5–17.
- ²⁰ A szilvafáknak az út mellé ültetése általánosnak látszik a szőlőhegyeken, s még ma is számos öreg szilvafa tanúskodik e múltbéli törekvéseiről. A szilva jó alapanyaga volt a lekvárnak, a pálinkának, de gyümölcsként is szívesen fogyasztotta a parasztember. Adatközlői visszaemlékezéséből idézem föl azt, hogy a gazda szilvaérés idején reggelente egy karéj házikenyérrel a kezében kiment a szekérút szélén lévő szilvafájához, s ott alatta reggelizte a fáról leszakított szilvát kenyérrel. (A friss gyümölcs kenyérrel való fogyasztásához ld. Andrásfalvy Bertalan 2001. 523.) Az út menti szilvafák hasznáról és szerepéről Tersánczky József Szabadhegy kapcsán ír: „Az út kihátításakor elhatározottam, hogy az útszélek szilvafával ültetessenek be, amiképp az meg is látszik, hogy megtörtént. [...] Ha az útszélek a birtokosok által szilvafákkal ültetettének be, úgy átlag szép jövedelmet lehetne biztosítani, mikor anélkül úgyszólván semmi hasznot sem hoznak. Ha szilva fasorok szegélyeznék az utat, a szekerek nem tehetnének kárt kitéréseikkel, minék a birtokosok nincsenek hiányával, legkivált esős, sáros időben.“ (Tersánczky József 1887. 23.) Az Égető Melinda által elemzett hegytörvényekben, melyek egy korábbi időmetszetet fednek, a mennyiségi szempontból első helyen álló szilvasok még elsősorban a szőlőlábakban helyezkednek el. (Égető Melinda 2004. 68.)
- ²¹ V.ö.: Andrásfalvy Bertalan 2001. 503–504.
- ²² Bacónak 1701-ből való artikulusanak egyik pontja a szőlőben lévő gyümölcsfák nevelésének tilalmát fogalmazza meg. Égető Melinda (2004. 64–65.) forrásvizsgálata szerint ez az adat az eddig ismert legkorábbi, s Zala megye területére vonatkozó egyetlen ilyen tartalmú törvényi tiltás. Idézem: „a' Szőlőben Gümölcs oltvániokat senki föl ne neveltesen tova ot ne tarcza három negi estendőnel az utan ki asa es ki ki Szoloinek labjaban vigie...“ (Égető Melinda 1985. 74.) A barackfa szőlő közé ültetésének engedélyezésére egyetlen hegytörvény, az 1764-ből való, Pápa környéki szőlőkre vonatkozó forrás ad engedélyt. (Égető Melinda 2004. 70.)
- ²³ V.ö.: Kecskés Péter 1985; 1992. 172.
- ²⁴ Vincze István 1958; Kecskés Péter 1992. 178–198; 1997. 205–213.
- ²⁵ Ld. Kecskés Péter 1992. 178.
- ²⁶ Vincze István 1958 87–91.
- ²⁷ Kecskés Péter 1992. 181–185.
- ²⁸ Az egyes telkek kerítetlensége mellett magát a szőlőhegyet gyeprü övezte. Ennek rendbentartására már Bacónak 1701-beli artikulusa is figyelmeztet. (Égető Melinda 1985. 73.)
- ²⁹ A „megye-szegés“ és a gyeprü önkényes odébb tétele a hegytörvényekben is gyakran idézett probléma, ami büntetés kivetését vonta maga után. V.ö.: Bacónak artikulusanak 7. és 18. pontjait. (Égető Melinda 1985. 72–73.)
- ³⁰ V.ö.: Molnár Ágnes 2005. 130.
- ³¹ Kecskés Péter 1985; 1991; 1992; 1993.
- ³² Kecskés Péter 1985. 173.
- ³³ Csoma Zsigmond 1990. 374–375.
- ³⁴ V.ö.: Horváth Gyula 1995.

Irodalom:

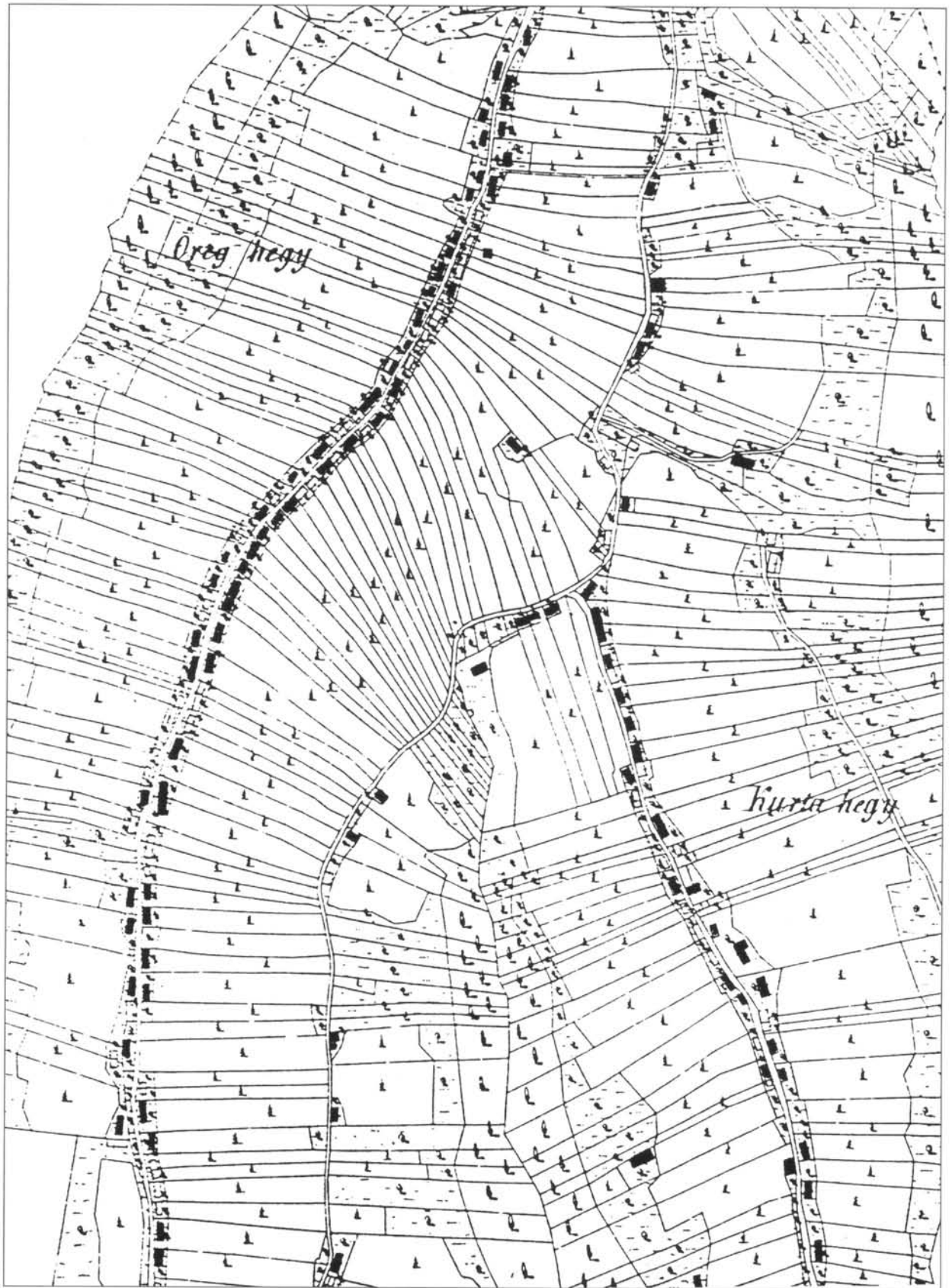
- ANDRÁSFALVY 2001
Andrásfalvy B.: Gyümölcs kultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest, 493–527.
- ÁNEK 1975
Ánek T.: *Cserfő és Főrhéncs népi építészete*. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (Kéziratgyűjtemény). Budapest, 18742; Thúry György Múzeum Adattára. Nagykanizsa, 969–75.
- BÁRTH 1996
Báth J.: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa.
- BÁRTH 1997
Báth J.: Település. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Budapest, 9–88.
- CSEKE 1998
Cseke F.: *Hogyan befolyásolja a tengerszint feletti magasság néhány időjárási tényező érvényesülését a Nagykanizsa környéki szőlőtermesztésben? Régi szőlőhegyi gazdálkodás Nagykanizsa környékén*. (Nagykanizsai Honismereti Füzetek 19.) Nagykanizsa.
- CSOMA 1990
Csoma Zs.: Az archaikus faépítkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*. 361–402.
- ÉGETŐ 1985
Égető M.: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények*. Budapest.
- ÉGETŐ 1994
Égető M.: Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás*. Budapest, 35–42.
- ÉGETŐ 2004
Égető M.: *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846*. (Documentatio Ethnographica 21.) Budapest.
- FILEP 2002
Filep A.: Szőlőhegyi településtörténet a 18–19. században. In: Benyák Zoltán-Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, 169–182; 385–387.
- HORVÁTH 1995
Horváth Gy.: A délnyugat-dunántúli szőlőhegyek szakrális építményeinek gazdaság- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In: Cseri Miklós (szerk.): *A Délnyugat-Dunántúl népi építészete*. Szentendre–Szombathely, 363–380.
- KECSKÉS 1979
Kecskés P.: Hegyközség. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 2*. Budapest, 518–519.
- KECSKÉS 1985
Kecskés P.: Egy letenyei présházpince felmérése és áttelepítése. *Ház és Ember 3*. Szentendre, 173–182.
- KECSKÉS 1991
Kecskés P.: A palini présházpince áttelepítése. *TÉKA 91/1*. Szentendre, 7–11.
- KECSKÉS 1992
Kecskés P.: Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon. *Ház és Ember 8*. Szentendre, 167–203.
- KECSKÉS 1993
Kecskés P.: Szőlőskert és szőlőhegyi építmények. *TÉKA 93/1*. Szentendre, 51–62.
- KECSKÉS 1997
Kecskés P.: Szőlőfeldolgozó és bortároló építmények. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Budapest, 205–213.
- KOVÁCS 1985
Kovács K.: A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszentpéteri példája alapján. *Ethnographia XCVI*. 329–336.
- MARKÓ 1981
Markó I. L.: *Kiskanizsai szótár*. Budapest.
- MOLNÁR 2005
Molnár Á.: Kényszervállalkozások és előremene-külés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. In: Schwarz Gyöngyi-Szarvas Zsuzsa-Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, 127–138.
- SIMON 1996
Simon A.: A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek szervezete és őrzése. *Néprajz és Nyelvtudomány XXXVII*. Szeged, 309–322.
- SIMON 2001
Simon A.: A gúzsos szőlőprés. A mustnyerés archaikus eszköze és technológiája Délnyugat-Magyarországon. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom–kultúra–természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. Karcag–Szeged–Szolnok, 247–261.
- TERSÁNCZKY 1887
Tersánczky J.: *Szabadhegy monographiája 1850–1866*. Nagykanizsa.
- VAJKAI 1939
Vajkai A.: Cserszegtomaj. (Egy hegyközség élete.) *Néprajzi Értesítő XXXI*. 170–204.
- VAJKAI 1958
Vajkai A.: A hegyközségek kialakulásának kérdése. *Néprajzi Közlemények III*. 3–4. 59–69.
- VINCZE 1958
Vincze I.: Magyar borpincék. *Néprajzi Értesítő XL*. 83–104.

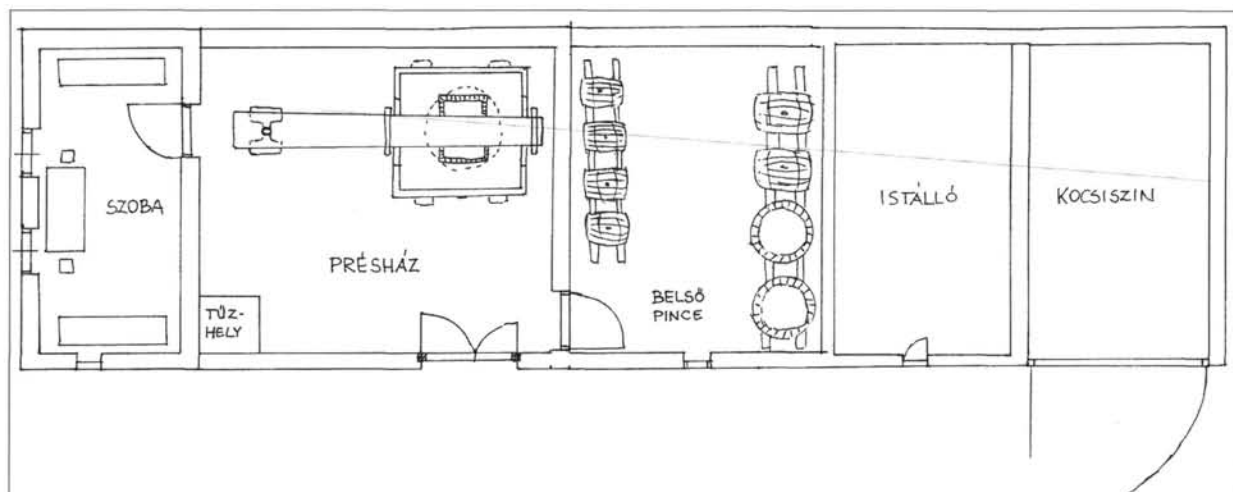
1. kép: Az I. katonai adatfelvétel térképe a Nagykanizsa melletti Förhenc (Ferhincz) és Baconak (Bagonak) szőlőhegyekkel

2. kép: A III. katonai adatfelvétel térképe, szőlőhegyi épületek jelölésével

3. kép: Letenye: Öreg- és Kurta-hegy az 1864. évi kataszteri térképen (Kecskés Péter 1992. 172. nyomán)

4. kép: Kiskanizsai gazda istállós présházpincéje, Bacónaki-hegy (Felmérte és a rajzot készítette: Simon András, 1995.)

5. kép: Talpas-karóvázás présházpince (Bacónak, Simon András felv. 1996.)

6. kép: Zsuppal fedett lekontyolt nyeregtetős présházpince (Bacónak, Simon András felv. 1997.)

7. kép: Kontyos tetejű, zsuppal fedett présházpince (Bacónak, 1980-as évek eleje)

8. kép: Présház bádoggal fedett egyik helyisége (Bacónak, Simon András felv. 2001.)